

BARÓTI DEZSŐ

A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK MAGYAR IRODALMA ÚJABB IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁSUNK TÜKRÉBEN

I.

Az 1770-es években megifjodó magyar irodalomról csak most, napjainkban készült olyan irodalomtörténeti igényű szintézis, mely e jelentős korszak rendszerező elvét a múlt egyik leghatalmasabb forradalmi mozgalmában, a felvilágosodásban találta meg. Mostohább szerepet kapott a felvilágosodás a múlt irodalomtörténeti rendszerezésének kísérleteiben. Szerb Antalnak az a megállapítása, hogy „nem a Felvilágosodás adta meg a magyar felújulás ihlető élánját, éltető lendületét, harcias sodrát, mely évszázados gátakon át diadalmaskodott, hanem lázadó gyermeke, a romantika . . .” (*A magyar preromantika*. Minerva. 1929. *A Gondolatok a könyvtárban* c. kötetben is. Budapest, 1947.), jellemző módon mutatja még azoknak az attitűdjét is, akik szívük mélyén talán nem álltak kibékíthetetlenül messze e nagy század eszményeitől. Mások a rokokóban keresték a korszak rendszerező elvét (Harsányi István: *Rokokó ízlés a magyar irodalomban*. Sárospatak, 1930.), hogy itt most csak a legelterjedtebb nézetekre utaljunk. A kor irodalomtörténetírásának nem egy hibája nyomta rá bélyegét annak az ifjúnak kísérletére is, aki a második világháború esztelen éve alatt legalább egy szerény szöveggyűjtemény összeállításával akart figyelmeztetni a trónjától megfosztott, akkor egyelőre embertelenül megfosztott ész, a „józan okosság” jelenlétére nemzeti hagyományainkban. (*Érzelem és okosság*. A magyar próza a felvilágosodás korában. Bevezette és sajtó alá rendezte Baróti Dezső. Budapest, É. n. [1943.], a Tolnai Gábor szerkesztette *Magyar Századok* c. sorozatban.)

Nem nagyon keresték a felvilágosodás magyarországi jelenlétét a XVIII. század utolsó évtizedeinek íróiról készült, egyébként is gyér számú monográfiák vagy részlettanulmányok sem, a korszak nagy írói pedig, kevés kivételtől eltekintve, legtöbbször csak a teljességre távolról sem törekedő kiadásokban voltak hozzáférhetőek. Egyszerre szégyenteljes és megható, hogy például az akadémiai gondolat első nagyhatású hazai hirdetőjének, Bessenyei Györgynek kéziratban maradt munkáit az erre hivatott Magyar Tudományos Akadémia helyett egy lelkes pedagógus, Vajthó László fáradságot nem ismerő buzdítására középiskolás diákok adták ki nagy bajjal összekoldult filléreikből. Az igazi hagyományaink rég ellefejtett ellenforradalmi Magyarország zsarnokai még a halovány emléktől is féltek azoknak, akik elsőnek beszéltek e hazában az „ész, érdem, igazság” egyszer mégis csak eljövendő diadaláról! . . .

Végre az ország felszabadulása a tavaszi szél friss erejével kezdte szétfújni azt a port, eloszlatni azt a ködöt, mely e szép hagyományainkat oly sokáig megülte, de a magyar felvilágosodás örökségének mélyrehatóbb számbavétele igazán csak akkor kezdődhetett el, amikor a szocializmus építésének megindulásával időszerűvé vált a múlt örökségének az egész magyar művelődés számára való kritikai elsajátítása.

Felvilágosodásunk korszerű kutatásának, amihez immár a marxizmus-leninizmus klasszikusai adnak biztos útmutatást, máris sok értékes eredménye van: írói életrajzok, monográfiák, hosszabb-rövidebb tanulmányok, kritikai kiadások és különböző fajta szöveggyűjtemények értékes sorozata hirdeti azt a nem keveset, amit megifjodott irodalomtudományunk ennek a nagy korszaknak megismertetésére tett. Megfogalmazódott a Magyar Tudományos Akadémia vállalkozásában meginduló irodalomtörténeti kézikönyv megfelelő részének tematikája is, már csak ezért sem árt, ha kísérletet teszünk az eddig elért eredmények valamelyes összefoglalására és néhány, sokunkat izgató probléma megbolygatására.

Méltó, hogy először arról a jelentős szintézisről szóljunk, mely legutóbb Waldapfel Józsefnek tollából jelent meg. (*A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1954.) Ha meggondoljuk azt, hogy igazában ez az első szintézis felvilágosodásunk irodalomtörténetének még sok fehér foltot tartalmazó területéről, s hogy egyike az első olyan nagyobb igényű összefoglalásoknak, melyek egy bonyolult korszak bemutatására a marxizmus-leninizmus

fényénél szeretnének elindulni, máris eleget mondtunk e vállalkozás hallatlan jelentőségéről és nehézségeiről. Valóban imponáló az a bátorság és határozottság, amivel feladatának neki-
vág, hasonlít ez a dzsungelben új csapást török magabiztos bátorságához, azokéhoz, akik
talán nem is érnének sohasé célhoz, ha minden pillanatban mérlegelnék utuk nehézségeit és a
leselkedő veszélyeket. Sikerült is neki új csapást törnie a XVIII. század végére vonatkozó
irodalomtörténeti kutatások őserdejében. Ezért érthető, hogy sokan indultak el utána, akik
közelebről szemügyre akarták venni ezt a sok izgalmas meglepetést tartogató történeti tájat.

A jelentős munkának nagy hatása különösen kötelességünké teszi, hogy szembe-
nézzünk annak ellentmondásra ingerlő megállapításaival, szavainkat talán nem is elsősorban
a szerző, hanem valamennyiünk felé irányítva, akik az utóbbi évtizedben a felvilágosodás korá-
nak magyar irodalmáról írtunk, előadtunk, vagy akárcsak egyetemi jegyzetet készítettünk,
hiszen mindaz, amivel ma már e szintézisből nem lehetünk megelégedve, a mi munkánkat is
sokban jellemzi, vagy jellemezte. Szükségképp adódik továbbá, hogy az érdemes műnek
főképp azokkal a részeivel foglalkozunk, amelyekkel kapcsolatban leginkább adódnak a kritikai
megjegyzések lehetőségei: erre maga a szerző is felhatalmazott bennünket, amikor így ír
kötete utószavában: „Több vonatkozásban inkább ellentmondásra és továbbkutatásra szer-
etnének ösztönözni, mint hosszabb időre kényelmes megnyugvást előidéző összegeztet adni...”
Sok ellentmondásra valóban csak az ösztönözhet, akinek magának is sok mondanivalója van!
Szavaiból azt is megtudjuk, hogy nem volt szándékában a korszak teljes képét adni, „csak
fejezeteket a magyar irodalom történetéből”.

Könyvének kisebb része, nagyjából számítva, kb. egyharmada a kor irodalmának elvi
kérdéseivel, mozgalmainak, jelenségeinek bemutatásával foglalkozik, ezt követően külön
fejezetekben dolgozta fel azoknak a nagy írónknak életművét, akiket „az irodalmi fejlődés
fákvavivőinek s egyben népünkhöz ma is szóló, maradandó művek alkotóinak tart”. A nagy
írók (ebben a válogatásban Bessenyei, Batsányi, Kármán, Csokonai, Fazekas) önálló fejezetben
való tárgyalása ellen elvben aligha lehetne kifogást emelni, ha ezek a maguk történeti helyén
illeszkednének bele az irodalmi folyamat tárgyalásába, itt azonban, az első rész nagyjából
időrendi felépítéséből kiszakítva, mégis, akarva, nem akarva hézagossá teszi, elszínteleníti az
irodalmi folyamat ábrázolását, hiszen felvilágosult írónk gondolatvilágának benyolult árnya-
latai, kölcsönhatások szövevényes folyamata, a művészi nézetek és eljárások, s a számtalan
változatot ismerő stílusterkvések bemutatása csak úgy lehetséges, ha e bemutatáshoz szük-
séges anyagot elsősorban a leggazdagabb alkotók világából vesszük. Az elmondottak ellenére
sem győzzük azonban eléggé dicsérni a könyv szerzőjét azért, hogy legalább részben szakítani
akart a portrészerű ábrázolás egyoldalúságával, és hogy nekimerészkedett a kor általános elvi
kérdéseinek s magának az irodalmi folyamatnak feltárására. Legfeljebb csak azt sajnáljuk,
hogy ezt nem tette még következetesebben s nem kereste eléggé bátran a művészi kompo-
zíciónak azt a valóban nehezen megtalálható formáját, mely lehetővé teszi, hogy az irodalom
az egyedi és általános dialektikájának összefüggésében legyen tárgyalható, mert az a megoldás
amit most választott, sok előnye ellenére is kissé széttöri, elaprózza még azt is, amit a könyv
szerzője valóban egységben lát.

A kissé laza szerkezet így az egész kötetnek egy esszégyűjteményhez hasonló jelleget
ad, s ezt a jelleget csak tokozza az egész kötetben végigvonuló szubjektív hang, jobb szó híján
nevezve így előadasi modorának azt a sajátosságát, hogy csak ritkán bizonyít vagy cáfol,
helyette inkább „kinyilatkoztat”, olyannyira, hogy nem egyszer a lehetséges ellenérvek tüzetes
megvizsgálása nélkül is már eleve, „a reakció táborába” utalja a tételeinek ellentmondó nézetek
puszta felvetését is: így például, hogy csak a legfeltűnőbb kitételeire utalunk, azokat, akik
hajlanának arra, hogy a magyar felvilágosodást, illetőleg irodalmunknak a XVIII. század
fordulóján kezdődő új korszakát a marxista-leninista történettudomány periodizációjával
egyvetértve 1790-től számítsák — anélkül, hogy a kérdést elmélyedően megvizsgálná —,
egyszerűen úgy minősíti, hogy e felfogás hívei „a politikai és ideológiai reakció fegyvertárhoz”
szállítanak érveket. Szubjektívvé teszi eljárását az is, hogy tézisei közül nem is egy még szük-
ségképp alig támaszkodhat helyes szempontú részlettanulmányokra, vagy épp adatgyűjtésre,
s nem történt meg még kellő mértékben a régi eredmények kritikai megrostálása sem, amire
pedig épp e korszak vizsgálatához nagy szükségünk lenne: a magyar felvilágosodás irodalom-
története valóban tele van hamis tételekkel és konstrukciókkal. Mégis úgy gondoljuk, hogy
könyve teljesebb, gazdagabb és színesebb lehetett volna, ha régebbi irodalomtörténetírásunk
eredményeiből többet hasznosít. Azzal természetesen teljesen egyetértünk, hogy élesen bírálja
a polgári irodalomtörténet eredményeit, legfeljebb azt sajnáljuk, hogy ez a bírálat nem elég
rendszeres, inkább csak odavetett mondatokban, mint alapos kritikai elemzésben nyilvánul
meg, pedig, hogy elsőnek a legkirívóbb hiányosságot említsük meg, Horváth Jánosnak a korra
vonatkozó kutatásai bizonyára megérdemelték volna azt, hogy kritikai méltatást kapjanak.
Így legalább megtudnánk, hogy miért nem hasznosította eléggé könyvében e kiváló tudósnak
az irodalmi népiességre, klasszikus verselésünk jellegére s egyéb sok tartalmi és formai kérdésre

vonatkozó megállapításait, holott nem állunk egyedül azzal a véleményünkkel, hogy mindezekből sokminden a kor irodalmának marxista—leninista koncepciójába is beleilleszthető. De még Szerb Antalnak és Halász Gábornak a Horváth Jánosnál kevésbé mértékártó, kétségtelenül sokhelyt már az irracionális filozófiájával átítatott tételei között is találhatunk olyan továbbfejleszhető, „talpukra állítható” gondolatokat, melyeket nem lehet büntetlenül mellőzni.

Az irodalomtörténeti örökség kritikai feldolgozásának elmaradásáért azonban nem kismértékben kárpótol a sok új meglátás. Különösen erős az irodalom és a politikai történet a múltban legfeljebb csak mellékesen érintett összefüggéseinek megmutatásában, már-már annyira is, hogy maga az irodalom csaknem teljesen háttérbe szorul s még a lírai versek is a politikai történet közvetlen illusztrációivá válnak. Kétségtelen, hogy ezeket az összefüggéseket is végre már meg kellett mutatni, hiszen ismeretük nélkül aligha juthatunk el az irodalom sajátos jellegéből következő problémák megoldásához, de bármennyire lenyűgöző is az a hatalmas anyagismeret, mely a szerző munkásságának talán a legértékesebb alkotóeleme, a sok új összefüggés meglátása sem tudja felejtetni azt, hogy a könyv szerzője ez alkalommal úgy látszik szívesebben merült el a történeti, mint az esztétikai kérdésekben, már csak azért sem, mert az anyag ilyen kibővítése egyben szűkítést is jelentett. A könyv sok olyan mozzanatot mellőz, ami első pillanatra nem volt kapcsolatba hozható a politikai, társadalmi harccal s ezért, bár a felvilágosodásunk irodalma új témák, új problémák seregét veti fel, helyenként mégis úgy érezzük, hogy az anyagot fölügyenes ismerő szerző valamit eltírtolt előlünk. Ugyanakkor egy irodalomtörténeti tanulmány kereteihez mérten különösen bőbeszédűnek érezzük az olyan történeti elemzéseket, mint amilyeneket a bécsi gazdaságpolitikáról, a jozefinizmusról, a nemesi ellenállásról és még néhány hasonló kérdésről olvasunk. Az ilyen összefüggésben elmondottak tüzetesebb méltatására egyébként, úgy gondoljuk, inkább a historikus, mint az irodalomtörténész hivatott.

Az a hajlam, mely az írói alkotásokat szinte csak a történelem illusztrációjának fogja fel, nemcsak úgy bosszulja meg magát, hogy a történeti kitekintések mintegy ránehezednek az irodalomra, s nagymértékben akadályozzák ez utóbbi sajátos jellegének kibontását, hanem azzal is, hogy — bármilyen furcsán hangzik — lényegében véve igazi társadalmi-történeti összefüggéseikből is kiszakítják az egyes írókat, bár kétségtelen, hogy olyan esetekben, mint a napi politika eseményeihez szorosan kapcsolódó paszkvillusoknál vagy a magyar jakobinusok politikai írásainak tárgyalása közben ennek az eljárásnak is van valamelyes létjogosultsága s némi eredménye. Bármennyire vitathatatlan ugyanis pl. Ányos Pálnak a nemesi ellenállás írói előkészítésében vitt szerepe, sőt magának a Kalapos Királynak a paszkvillusokkal való rokonsága is, az olyan tárgyalás, ahol Ányosnak csaknem egész műve a nemesi ellenállástól nyer érdemet, szükségképp torzításhoz vezet. Lényegében véve ugyanez történik Pálóczi Horváth Adámmal, Gvadányival és Dugonics Andrással. Ez utóbbinak Etelkáját ismét egyoldalúan csak a némi ellenálláshoz kapcsolódó „kulcsa” felől nézi, s így elsikkad e regénynek a nemzeti múltunk felfedezésében, a nagy jövődjű Árpád-téma divatba hozásában játszott jelentős szerepe. Nincs torzítás nélkül a jakobinus-mozgalom fróiról írt fejezet sem. Többek között itt tárgyalja Szentjóbót, akinek ismert versei azonban mind a jakobinus-mozgalom előtti helyzetet tükrözik vissza, vagy Verseghy Ferencet, aki viszont írói pályájának csak egy rövid szakaszában volt valamelyes eszmei kapcsolatban a mozgalommal; — ugyanakkor hiányosnak érezzük a fejezetet Kazinczy, Batsányi és Csokonai idekívánczó műveinek elemzése nélkül. Waldapfel József azonban sokkal kiválóbb tudós annál, hogy ne érezné azt, hogy a kor politikai mozgalmával való közvetlen kapcsolatnak erőszakolása az irodalmi valóságnak csak egy szeletét képes megmutatni. Ezért a nemesi ellenállásról és a jakobinus mozgalomról írt fejezetek közé a nyelv- és formajúitásról, illetve a kor stílustörekvéseiről szóló részt iktat be, ami viszont érdekes anyaga ellenére is újabb torzítást hoz magával, mert ha az előbbieken a kifejezeten politikai összefüggések kerültek előtérbe, itt viszont épp ezek megmutatása lesz elnagyolt, mint pl. a deákos költők, vagy Dayka Gábor esetében. A most említett írónak így a felvilágosodással való kapcsolatuk is jórészt elmosódik . . .

De hát mit is nevezhetünk magyar felvilágosodásnak?

Kétségtelen, hogy erre a kérdésre lehetetlen a felvilágosodás általános fogalmának elemzése nélkül választ adni. Az előttünk levő könyv is általános igényű meghatározásból indul ki, amikor e bonyolult fogalmat a marxizmus—leninizmus klasszikusainak nyomán az alábbi megfogalmazással határozza meg: „A felvilágosodás egyetemes jelentése szerint a polgári forradalom ideológiai előkészítése, küzdelem az eszmék vonalán a feudális abszolutizmus, a feudalizmust konzerváló világnézet és egyház, az elmék középkori sötétsége ellen.” (11. lap.) E tömör meghatározással szemben legfeljebb csak az az ellenvetésünk lehet, hogy épp tömörségében túlságosan elvont: nem veszi figyelembe a felvilágosodás több mint egy évszázados, állandóan emelkedő útját, s annak különböző állomásait, ami rögvest zavart kelt, mihelyt a meghatározáshoz neveket és műveket kell hozzákapcsolni: „A felvilágosodás magyar

úttörői is sokat tanultak, elsősorban a legtisztább és legegységesebb hatású felvilágosodásnak, a franciának legnagyobbjaitól, Voltaire-től és Montesquieu-tól, Rousseau-tól és a materialista enciklopédistáktól, Diderot-tól, D'Holbachtól, Helvetiustól, továbbá Raynaltól, a gyarmatosítás nagy leleplezőjétől, sőt Robinet dialektikájából és Mably kommunista nézeteiből is; Millot világtörténelme és Volney történetfilozófiai elmékedései is ennek az eszmevilágnak nagyhatású népszerűsítői", olvassuk már az idézett definíciót megelőző sorokban, hogy ettől kezdve, a következőkben is gyakran egy kalap alá kerüljenek a felvilágosodás legkülönbözőbb korszakaira és irányaira jellemző nevek.

Magának a magyar felvilágosodásnak világirodalmi kapcsolatait egyébként is csak néhány szóval érinti, mert ez, úgy mond, „jelentőségén felül is szerepel a korábbi szakirodalomban”. Így azonban csak szűrkített képet tud adni a magyar felvilágosodásról és annak irodalmáról, hiszen közismert, s a felvilágosodás fogalmának marxista—leninista vizsgálói által is gyakran hangsúlyozott tény, hogy a tizennyolcadik század általában mindenütt az irodalom nemzetközi kapcsolatainak megerősödését hozta magával. Azt is jól tudjuk, hogy ez a körülmény többek között kedvezően hatott a kelet-európai népek irodalmára is. Természetesen egy pillanatig sem gondolunk arra, hogy a kort a polgári *komparatistákhoz* hasonlóan „kozmpolita századnak” nevezzük, még akkor sem, ha tudjuk, hogy ez látszólag több felvilágosult magyar és külföldi író nyilatkozataival is alátámasztható lenne. Az pedig eszünk ágában sincs, hogy a „németes—franciás—deákos” iskolák naiv rendszerező elvét visszaköveteljük a megérdemelt feledéstől. Mégis, azt hisszük, hogy felvilágosodásunk irodalmának az európai fejlődéstől való merev elszakítása nem segíti elő azt, hogy hiteles képet kapjunk arról a korról, melynek harci riadója bizonyára nem véletlenül irányítja Párizs felé a vigyázó szemeket. Szükségesnek látszik a kor német irodalmával való, akart-nem-akart kapcsolatoknak újbóli megvizsgálása, ha kell átértékelése is, amire különben Lukács György a „Goethe és kora” c. kötetének előszavában már 1946-ban figyelmeztetett. Arra nézve, hogy a nemzetközi összefüggések vizsgálata mennyire hozzátartozik épp a felvilágosodás irodalmának korszerű kutatásához, már csak azért sem árt egyik jelentős szovjet irodalomtörténeti kézikönyv néhány szavát ideírni, mert attól félünk, hogy a magyar felvilágosodás vizsgálatánál megbocsát-hatatlan provincializmus veszélye a kor sok más kutatójánál is nagyon fenyveget. A Szovjetunió Akadémiájának kiadásában megjelent összefoglalás (Istoria francuzszkoj lityeraturi. Tom. I. Moszkva—Leningrad, 1946.) a magyaréhoz képest viszonylag autohton jellegű francia felvilágosodásról többek között a következőket írja: „A felvilágosodás irodalmának . . . jellemző tulajdonsága volt a kozmpolita beállítottság. A tizennyolcadik század haladó francia írói leküzdötték a megelőző századok művelődésének nemzeti elzárkózását és korlátozottságát. A renaissance humanistáihoz hasonlóan »világpolgároknak« neveztek magukat, minden európai országot gondolkodó emberéhez fordultak és harcoltak az eszmék, a tudományok és művészeti eredmények nemzetközi kicseréléséért. Megalkották az irodalom köztársaságának (république des lettres) fogalmát, amelyet már a renaissance humanistái készítettek elő. Az irodalom köztársaságának fővárosa a tizennyolcadik században Párizs lett, mely háttérbe szorította a kozmpolita eszmék olyan kiemelkedő melegágyait, mint London, Amsterdam és Hága . . . Ez a nemzetközi irodalmi csere, rendkívüli mértékben kiszélesítette a francia írók látókörét: új eszmék és jellemek tömegével gazdagította őket . . .” Az idézett megállapításokból fakadó gazdag szempontok mellőzése miatt, melyhez a szovjet és a nyugati szakirodalom számos, a magyar fejlődés vizsgálatához is komoly szempontokat adó megállapításának mellőzése járul, félő, hogy felvilágosodásunk irodalmának fejlődéséről sem kapunk teljes képet.

Mások is felvetették pl. már azt, hogy az 1770-es évek talán mégsem jelentenek olyan egyértelmű korszakhatárt, amint ezt általában hiszik, s hogy felvilágosodásunk kezdeteit talán már a század derekától számíthatjuk. Könyvünk szerzője, egy kissé talán dogmatikusan értelmezve Engelsnek a feudalizmus elleni harc három szakaszáról szóló tanítását, mereven szembehelyezkedik még a kérdés felvetésének lehetőségével is, holott Engels klasszikus tanításai, mint ez eléggé közismert, a nyugati burzsoá fejlődésből vonódtak el, épp ezért nem feltétlenül „reakciós szellemtörténeti konstrukció” felvilágosodásról beszélni ott, ahol ez még esetleg vallásos elemekkel keveredik. Ha pedig valóban az, akkor akár a Nagy Szovjet Enciklopédiának megfelelő fejezetét is elmarasztalhatnánk, mert abban a német felvilágosodásról többek között a következőket olvashatjuk: „A német felvilágosultak között nem akadt egyetlen harcos materialista és ateista sem. A német felvilágosultak jobb szárnya Ch. Wolf (1679—1754), M. Mendelssohn (1729—1786) és mások — a tudományos ismeretek propagálására szorítottak, a vallási türelmesség eszméjét hirdették, bíráltak néhány egyházi könyvet, de ugyanakkor továbbra is kitartottak a teológiai és teleológiai nézetek mellett.” (Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija. 35. kötet, 91. és köv. l.)

Valójában az a helyzet, hogy már a 70-es évek előttről is bőven lehetne példákat felhozni irodalmunknak épp a felvilágosodás jegyében egyre gyorsuló laicizálódására. Így sok nyoma van ennek a magyar nyelvű iskolajátékainkban, dalköltészetünk új stílusában, melyben

egyre erősebb hangsúlyt kap az élet szépségeinek felfedezése, de sok más között említhetnénk Veszprémi Istvánt, aki két évvel az Emile megjelenése előtt már Rousseau nevelési elveihez jutott közel, vagy általában a francia irodalom iránti, fordításokban és átdolgozásokban is megnyilvánuló érdeklődést. Hogy a „nyelv és a nemzeti lét összefüggéseinek felismerése” sem hiányzik ebből a korai felvilágosodásból, azt legszembetűnően Bod Péter példája mutatja. Enciklopedikus műveltségű ember, akinek mindene a könyv és az irodalom. Azokat tartja legboldogabbaknak, akiknek megadatott, hogy „vagy megírásra méltó dolgokat cselekedjenek, vagy megolvasásra méltó dolgokat írjanak”. Az írás szerelmese s talán ez a szerelem követeli lelkétől, hogy egy magyar Literaria Societas, Tudományos Akadémia felállításáért izgasson, s ez gyűjteti össze vele a magyar írók életrajzi adatait. Gyűjteménye, a Magyar Athenas, a XVIII. századi enciklopédiák e vidéki rokona azonban nem elégszik meg az adatok felsorolásával, ha szerényen is, tételt akar bizonyítani velük. Tétele az, hogy a magyarok között minden időben akadtak „nagy tudományú és bölcs emberek”, s így (akarva, nem akarva) már a felvilágosodásra jellemző embereszményt keresi a múltban. Látja a tudományok nemzeti nyelven, „a mi született nyelvünkön” való művelésének szükségességét is, általában Bessenyei több jelentős gondolatát is megtaláljuk nála, pl. azokban a szavakban is, amikor írói hivatásáról vall: „Mindazáltal az az indulat, melynek minden emberben meg kell lenni, engemet is arra ösztönöz, hogy amit felebarátimnak hasznokra, és a magyar nemzetnek tisztességére és ékesítésére ítélek lenni, abba ne legyek csak hallgatással, hanem ami tőlem ki telhető, azt véghez vigyem. Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték. A vitézek bosszúálló fegyverekkel, a bölcssek okos tanácsokkal oltalmazzák hazájokat . . .” (Magyar Athenas.)

Az elmondottakkal távolról sem szeretnénk Bessenyei fellépésének hatalmas történeti jelentőségét kétségbe vonni, de valóban nem ártana tovább is elgondolkodni azon, hogy vajon az Agis szerzője oly hirtelen jött üstökös-e felvilágosodásunk derűs-borús egén, amint ezt a szerves összefüggések meglátására képtelen irodalomtörténeti pozitivizmus hitte volt, vagy pedig talán nem is kevés köze van a Bod Péteréhez hasonló hazai előzményekhez? A kérdést megfelelő előtanulmányok hiánya miatt egyelőre nehéz lenne tovább bolygatni, annyi azonban kétségtelen, hogy további megbolygatásra vár.

Azt pedig, hogy a magyar felvilágosodás korának az 1796-os esztendővel való lezárása, legalábbis irodalomtörténeti szempontból erőszakolt, semmisen bizonyíthatná jobban, mint az, hogy az előttünk levő könyv Csokonai és Fazekas egész pályáját tárgyalja. Nem is lehetne komoly érveket találni arra, hogy Csokonai 1796 utáni lírája, Fazekas Ludas Matyija, vagy akár Bessenyei Tarimenés-e hanyatlást jelenthet irodalmunkban! Egyébként is aligha lehet vitás, hogy egy progresszív mozgalom föld alá szorítva is tölthet be jelentős történeti szerepet, épp ezért úgy gondoljuk, hogy felvilágosodásunk Kazinczynál, a tiatal Kölcseynél, Bercsenyinnél vagy Katonánál fellelhető megnyilatkozásai nem valamilyen kínos végvonaglast jelentenek, hanem erősen klasszicizáló, vagy romantikus színek ellenére is a magyar felvilágosodási mozgalom szerves részének tekinthetők.

De akár 1796-ra vagy akár két évtizeddel későbbre tegyük azt az időt, amikor felvilágosodásunk beleömlik a magyar romantika tűzfolyamába, semmiképp sem ártott volna, ha világosabb képet kapunk bonyolult útjának és útvesztőinek egyes állomásairól. Waldapfel felvilágosodásunknak két nagy szakaszát különbözteti meg, az egyiket nagyjából Bessenyei, a másikat a magyar jakobinusok köré csoportosítva, arra azonban már nem vállalkozott, hogy e két korszak között kialakult, sokszor ellentmondásos ideológiai mozgást és ennek szép-irodalmi megfelelőjét közelebbről megmutassa. Úgy gondoljuk, hogy az elvi kérdéseket tárgyaló fejezet (Felvilágosodás és nemzeti mozgalom) e kettőt mintha kissé egybeösmná. Épp ezért annak a nem lényegtelen előzmények nélkül Bessenyeivel megjelenő erőgyűjtésnek bemutatása, melyet leginkább a felvilágosodás és az irodalom találkozásának kezdetei, az anyanyelv kérdésének egyre jobban élesedő felvetése, Montesquieu és Voltaire állambölcséleti nézeteinek a nemzeti alkotmánnyal, vagy az abszolút monarchiával való összeegyeztetési kísérletei és e szándékokkal párhuzamba hozható deista nézetek jellemeznék, nem különül el eléggé felvilágosodásunknak a jakobinus-mozgalom felé vezető demokratikus plebejusi szárnyától, attól a szárnytól, mely már erősebben antifeudális nézeteket vall, filozófiai, esztétikai eszméiben pedig egyenesen a kor materializmusához, sőt a burzsoá felvilágosodás egyes tételeinek plebejusi kritikájához is közeljut. E két, egymástól iskolás merevséggel természetesen el nem különíthető szakaszhoz azután még hozzávinném felvilágosodásunk harmadik szakaszát, ha tetszik Kazinczy korát, amelynek ideológiai radikalizmusát már nemcsak az itthoni reakció gyengítte, hanem a felvilágosult illúzióknak az a válsága is, ami a győztes francia forradalom után kezd megfogalmazódni, bár az a körülmény, hogy hazánk még a polgári forradalom előtt van, a vesztett illúziók idején nem engedi meg a felvilágosodás fel-számolását.

A most felvetett probléma szorosan összetügg azzal, hogy a kor magyar írói a nyugati

fejlődéstől sok vonatkozásban eltérő társadalmi viszonyok között kénytelenek harcolni, aminek felismerése viszont felvilágosodásunk nemzeti sajátosságainak fokozott gonddal való megvizsgálására kötelez. Szerzőnk e sajátosságokat elsősorban abban látja, hogy felvilágosodásunkban „a sötétség elleni harc mindjárt kezdetben egybefonódik a nemzeti függetlenség reményével, s ezért a nemzeti lét az adott helyzetben egyedül meglévő biztosítékainak, a nyelvnek és a kultúrának ápolásával”. A gondolat nem egészen új. Már Szekffü Gyula hasonlóan összegezte Magyar Történetében irodalomtörténetírásunknak és történetírásunknak régi megsejtését, amikor rámutatott arra, hogy „Bessenyei egyéniségében született meg a felvilágosodás és a magyar nemzetiség első szintézise s ő mutatta meg, néha dadogó, gyakran lángoló szavakkal az utat népének, melyen haladva ezt az új európai áramlatot sajátjává teheti, nem a maga kárára, hanem önjellegének erősítésére és kimélyítésére... És a külföld már azt is megmutatta, miként lehet ezt elérni. Nemzet csak nemzeti nyelvén boldogulhat... Igaz, hogy még csak a tudomány, az írók nyelvéről van szó, de a felvilágosodásban az irodalom a centrális probléma... S mivel a tudománynak kulcsa az anyanyelv, ezért az ország lakosainak boldogulásához is magyar nyelvű tudomány szükséges. Racionalista fogalmazásban itt van a magyar nemzetállam első elméleti posztulátuma.” (Magyar történet. 2. bővített kiadás. V. köt. 34. l.)

Waldapfel tehát legfeljebb annyival fejleszti tovább Szekffü gondolatait, hogy nálánál egy árnyalattal jobban hangsúlyozza a felvilágosodás és a nemzeti függetlenségért folytatott harcok összefüggését, maga is helyesen utalva arra, hogy ez távolról sem egyértelmű. Épp ezért íróink jórésznél szabatosabbnak tartanánk inkább csak e harcok előkészítéséről beszélni. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy úgy látszik, „a felvilágosodás írói” fogalom nem fedi teljesen a kor irodalmi jelenségeinek bonyolult szövevényét. Jól mondja Barta János épp az előttünk levő könyvről írt figyelemre méltó recenziójában (Irodalomtörténet, 1955. 3. sz. 352. l.), hogy „azt a sürgető szükséglet, hogy nemzeti kultúrát kell teremtenünk, bizonyára szintén a társadalmi-politikai viszonyok teremtették meg, — de ez a törekvés nem állt mindig kapcsolatban a felvilágosodás ideológiájával — anélkül, hogy ezáltal reakcióssá vált volna. Gondolk itt elsősorban a kor nyelvtudományi kezdeményeire, a régebbi magyar irodalom egyes emlékeinek felfedezésére, irodalmi lexikonok szerkesztésére, a történeti dokumentumok rendszeres feldolgozására és a kritikai történetírás kezdeteire: mindezekkel kapcsolatban először az ötlük szemünkbe, hogy egy-egy fontos építőkövet raktak a sajátos magyar kultúra alapjaihoz”.

Különösen a nemzeti múlt felfedezésének romantikus színekkel is átítatott folyamatának beható vizsgálatát lenne nagy hiba mellőznünk akkor, amikor a kor irodalmáról szólnunk, ez pedig valóban nem feltétlenül felvilágosult eszmék kíséretében jelentkezik. Ha viszont a nemzeti múlt egyik-másik lelkes ébresztőjét csak a felvilágosodás felől értékeljük, ennek lobogó fénye kellenél sötétebb árnyékot vet jónéhány, a kor viszonyai között nem egészen érdektelen életműre. Egyébként úgy látszik, hogy a nemzeti múlt felfedezésének bonyolult folyamatában szinte lehetetlen a felvilágosult és a nem-felvilágosult elemeket szétválasztani. Irodalmunk e korszakában vitathatatlanul ott vannak már nemzeti romantikánk jelentékeny előzményei, ott van, ha tetszik a magyar „preromantika”, még a legkiemelkedőbb felvilágosult íróink műveiben is, mert hát minek is szépítenénk: a magyar felvilágosodás írói sokszor habozó, tragikus kétségekkel és ellentmondásokkal meggyötört, bűk és remények között vívódó emberek, akiknek életműve azzal is visszatükrözi a kor magyar nyomorúságát, hogy benne a felvilágosodás optimizmusa időnként romantikus pesszimizmussal, de romantikus patriotizmussal is átítatódik.

A magyar felvilágosodás nemzeti jellegéhez talán épp akkor jutunk a legközelebb, ha állandóan figyelembe vesszük, hogy ez a felvilágosodás a nyugati fejlődéstől eltérő magyar társadalmi viszonyok következtében szükségképp át van hatva romantikus elemekkel. Mindennek részletes kifejtésére azonban a most rendelkezésünkre álló keretek között egyelőre nem vállalkozhatunk.

A felvilágosodás és a nemzeti függetlenségért folytatott harcok összefüggésére való utalás mellett Waldapfel felvilágosodásunk egyéb nemzeti sajátosságainak felfedezésére is kísérletet tesz: „A magyar felvilágosodás eredetisége abban is megmutatkozik — úgy mond — ahogy legkiválóbb képviselői a mesterektől tanultakat módosítják, részben bírálják is. Az egy időben Voltaire szolgái utánzójának kikiáltott Bessenyei többször szembeszállt mestere nézetével, sehol sem élesebben, mint ahol ez a hódítást, népek leigazítását cinikus megértéssel tárgyalja. Az idegen abszolutizmus járma alatt nyögő Magyarország gondolkodója nem tud belenyugodni abba a hangba, amelyen a francia burzsoázia ideológusai már akkor is beszélnek a népeken gyakorolt erőszakról. Nagy Sándor magasztalásáért Voltaire-t és Montesquieu-t egyaránt megrója.” (27—28. l.) A magyar felvilágosodás beható elemzése bizonyára számos olyan vonást mutatna meg, mely hazai íróinkat néha előnyösen, máskor hátrányosan különbözteti meg a fejlettebb társadalmi viszonyok között létrejött nyugati felvilágosodás íróitól,

s e vonásokat minél előbb fel kell derítenünk, de bármennyire is tiszteletre méltó Bessenyei állásfoglalása, nemzeti sajátosságnak aligha tekinthetjük, mert Voltaire-t, Montesquieu-t 1770 táján már maguk a francia felvilágosult írók is számtalan változatban bírálják.

Felvilágosodásunk egy másik nemzeti sajátosságát a polgárságnak a nyugati országok felvilágosult irodalmától „teljesen eltérő ábrázolásában”, keresi, abban, hogy a kor magyar irodalmában „a polgár ritkán szerepel rokonszenvesen”. Példának Csokonai és Fazekas polgár-ábrázolását hozza fel, mindössze csak arról feledkezve meg, hogy a francia felvilágosodásból sem hiányzik a polgárság plebejusi bírálata (Rousseau, Mably, Restif de la Bretonne stb.), sőt e bírálathoz, mint épp Csokonai Estvéje mutatja, hazai írónk szemét is nyitogatta. Nem hiányzik a polgári társadalom bírálata a német irodalomból sem. (Vö.: Lukács György Goethe és kora. Pl. 23. és köv. 1.) De ha nem is fogadhatjuk el azt a tételt, hogy a nyugati felvilágosodás és a magyar között a lényeges különbséget az jelenti, hogy az előbbiből hiányzik a burzsoázia bírálata (nálunk is csak elvétve van meg!), abban egyetérthetünk, hogy „a magyar felvilágosodás harcok a kapitalista fejlődés akadályai ellen, a polgárosodásért, de nem a polgárság vezető szerepéért”. Ez a körülmény persze nem mindenben vált előnyére irodalmunknak, mert ha nem is sajnáljuk, hogy elmaradt belőle a polgárságnak a nyugati felvilágosult irodalmakban egyébként történetileg szükségszerű idealizálása, vagy legalábbis csak elvontan vetődhetett fel, a magyar felvilágosodás ideológiája így csak ellentmondásosabbá vált, a nagyobb szabású filozófiai és politikai rendszer kialakulása helyett létrehozva a már Bessenyeinél is jelentkező szkeptikus, pesszimista, sőt korai romantikus-pesszimista tendenciákat.

Az elmondottak viszont felvilágosult szépirodalmunk számos sajátosságát meg kell, hogy határozzák, s ez bizonyára akkor is igaz, ha a filozófia és a szépirodalom kapcsolatát távolról sem akarjuk mechanikusan értelmezni. Felvilágosult irodalmunk esztétikai sajátosságairól azonban az előttünk levő könyv édes-keveset mond, az esztétikumban megjelenő nemzeti jegyekről pedig szinte semmit, ami bizonyára nem utolsósorban abból is fakad, hogy tudós szerzője megelégedett a felvilágosodás fogalmának filozófiai-eszmetörténeti síkon való tisztázásának kísérletével, s nem vetette fel magának azt a nem is egyszerű kérdést, hogy vajon mit is jelent a felvilágosodás fogalma a szépirodalomban? E kérdés valamelyes megválaszolására nélkülözhetetlen az a veszély, hogy az irodalom sajátos művészi eszközeinek vizsgálata háttérbe ne szoruljon a pusztán tartalmi kérdések előtt, s helyét ne foglalják el esetenként akár az olyan, az alap és a felépítmény mechanikus összefüggését erőszakoló idézetgyűjtemények is, melyek pl. a pozitivizmus motívum-kutató módszeréhez hasonló eszközökkel akarják azt a tetszetős tételt bizonyítani, hogy „a gyarmatok sorsától való félelem érezhető költőink kapitalizmus-ellenes kirohanásain is...”

A kérdés tehát az, hogy vannak-e a felvilágosodás irodalmának sajátos esztétikai jegyei?

A polgári irodalomtörténetírás, különösen a polgárság demokratikus hagyományait felejtetni akaró imperializmus kora óta a kérdést úgy igyekezett megkerülni, hogy a felvilágosult írók műveiben megjelenő esztétikumot valamiképp kivonta a felvilágosodás fogalma alól, pedig ennek a harcos eszmevilágnak épp az ad hatalmas erőt, hogy a kor legnagyobb alakjai csaknem mint „írók és filozófusok” egy személyben. És nemcsak úgy, hogy hol szépirodalmat, hol pedig filozófiai és politikai értekezéseket írnak! Filozófiai nézeteik kifejtését a megfogalmazás szépsége teszi hitelesebbé, verseiknek, regényeiknek, drámáiknak erejét pedig a filozófiai és politikai eszmék fokozzák. A szépirodalom és a filozófia összefüggése azonban szkematikus módon sohasem fogható meg, nem egyszer ott is a felvilágosodással rokon, véle párhuzamba állítható írói törekvésekkel találkozunk, amikor az egyes művekben a filozófia tudatos jelentkezéséről nem is beszélhetünk. A XVIII. század irodalmának sajátos művészi formáit azonban valamiképp mégis az író és a filozófus attitűdjének állandó egymásba olvadása határozza meg. (Erről a kérdéstről számos kitűnő megfigyelést ad: Victor Klemperer: *Geschichte der französischen Literatur im 18. Jahrhundert*. I. Berlin, 1954.)

A francia irodalomtörténetírás egyik elterjedt közhelye mégis az, hogy Voltaire s véle a felvilágosodás első nagy hulláma művészi szempontból semmi újat sem hozott, s hogy az író Voltaire vagy Montesquieu alig több, mint a nagy század klasszicizmusának szász epigonja. Gyakori az is, hogy a felvilágosult irodalom egyes művészi sajátosságait már a felvilágosodás racionalizmusa elleni „lázadásnak” tekintik s irodalmának nem egy sajátosságát a preromantika fogalmának felvételével próbálják megközelíteni. Gyakran beszél azonban a francia polgári irodalomtörténetírás és tegyük hozzá, teljes joggal a filozófus század realista törekvéseiről is, anélkül azonban, hogy következetesen keresné ennek a felvilágosodással való szoros összefüggéseit.

A német irodalomtörténetírás az említett felfogásoknak a szellemtörténeti iskola jegyében további eltorzítása mellett a humanizmus-renaissance, ellenreformáció-barokk sokszor zavaros párosításának folytatásaképp hajlamos a felvilágosodás irodalmának művészi formáját valamiképp a rokokóval azonosítani, hogy így érzelmes rózsaszínűvé kendőzhessen annak

forradalmi tartalmát. A felvilágosodás és rokokó ilyen összevonása, mint ismeretes, szintén hozzátartozott a két világháború közötti magyar irodalomtörténet közhelyehez.

Mindezekben a nézetekben valamelyes igaz mag is van. Az új tartalom, a felvilágosodás nem máról holnapra győzi le a régit, kezdetben valóban felhasználja még az epigon klasszicizmus és a rokokó avult formáját s további fejlődése során valóban egyaránt hordoz magában valamit a reakciós és a forradalmi romantika csiráiból, de már Voltaire és Montesquieu műveiben is sajátos művészi formát kezd kialakítani magának, hogy különösen a materialista tendenciák növekedésével az a sajátos polgári realizmus is egyre jobban erősödjék, majd uralkodóvá váljék, melyet, jobb szó híján „felvilágosult realizmusnak” nevezhetünk s melyben a szovjet irodalomtörténetírás teljes joggal kritikai realizmusnak előzményeit ismeri fel: „Annak ellenére, hogy a francia felvilágosodás irodalmában voltak egyes antirealistikus irányzatok, a XVIII. század fő irodalmi iránya a realizmus jegyében fejlődött. Ennek az irodalomnak realista iránya szorosan összefüggött harcos antifeudális és antiklerikális tartalmával, továbbá az egész haladó burzsoáziának a materializmus felé való törekvésével. A felvilágosult irodalom realizmusának hiányosságait is jelentős mértékben materialista módszereiknek korlátozottsága szabja meg... A felvilágosodás irodalmának nagysága és ereje abban rejlik, hogy ez az irodalom egy bizonyos szintetikus realizmus megteremtésére törekedett, meg felölelte a korabeli társadalom egész polgári életét. Jóllehet, a felvilágosult írók ezt a feladatot teljesen nem oldották meg, már magának a feladatnak kitűzésével megtörték az utat a burzsoá társadalom irodalmának legnagyobb eredménye, a XIX. századi kritikai realizmus felé...” (I. m.) A magyar viszonyok miatt nálunk ez a „felvilágosult realizmus” sohasem bontakozhatott ki a maga teljes gazdagságában, de talán irodalmunkban sem lenne felesleges megkeresni néhány megnyilvánulását.

Irodalmunknak a XVIII. század végén jelentkező realista tendenciáira Waldapfel József is utal könyvének egyik fejezetében, s lényegében véve helyesen ismeri fel azt, hogy „a realizmus igénye ebben a korban elválaszthatatlan a felvilágosodás racionalizmusától”, s ugyanakkor vázlatosan bár, de sok helyes megfigyeléssel ki is jelöli a korabeli magyar realista törekvések legfőbb típusait. Ezek elsősorban, hogy a következőkben jórészt az ő szavaival éljünk a természet, valamint az ember és környezete megfigyelésének konkrétságában és hitelességében, egy-egy jellegzetes figura külső-belső jellemzésében, a szatirikus jellemrajzokban, a lelki folyamatok elemzésében s Csokonai lírai realizmusában kereshetők. Csak sajnálhatjuk, hogy az egész kérdésről mindössze nem egész két lapon szól, s hogy a problémák vázlatos felvetésénél sem itt, sem az egyes írókról adott elemzésekben alig jutott tovább. Leginkább a korabeli irodalmi realizmusnak a maga történeti fejlődésében való megvizsgálását hiányoljuk, hiszen irodalmunk realista tendenciái Bessenyeitől Csokonaiig vagy Fazekasig újabb és újabb változatokat hoztak létre. Különösen fájlatjuk, hogy a kérdés tárgyalását épp ott hagyja abba, amikor a korabeli realizmus művészi sajátosságainak felfedése következne. Milyen sokatígérő mondatok pl. az ilyenek: „A lírai realizmus programja Petőfiig sehol sem szólal meg olyan öntudatossággal, mint Csokonai e sorokban: Bár az ég busulva néz is // Ellenem, / Légy te nékem, szent poézis, // Mindenem! // Ami történt életemben, // Hadd lehessen verseimben // Festenem...” — Csokonai lírai realizmusának közelebbi elemzésével mégis mindvégig adósnak marad, nem beszélve arról, hogy a lírai realizmus fogalma esetleg a kor egyéb lírikusainál is (Batsányi, Fazekas) felvethető lehet. Beszélhetnénk a realizmus egyéb olyan korabeli megnyilatkozásairól is, amiről nála nem esett szó, így pl. az „anekdotikus realizmusnak” a felvilágosult realizmusnál kezdetlegesebb formáiról, melynek a kor irodalmában sokkal nagyobb jelentősége van, mint ahogy azt az első pillanatban gondolnánk.

Helyesen ismeri fel viszont, hogy a realizmus fejlődése legtöbb fordulatában együtt járt a népies törekvések jelentkezésével. Ha a kor irodalmi népiességéről mondtak még sem elégtének ki bennünket, az nem azért van, mintha a vázlatos tétéleivel vitakozni kívánnánk (mindössze a kuruc hagyományokat is lelkesen ápoló Pálóczi Horváth Ádám népies érdeklődésével kapcsolatban érezzük elsietettnek „a reakciós magyaroskodás” minősítést), hanem azért, mert a biztos kézzel kijelölt problémákat ebben az összefüggésben sem követi azok részletesebb kifejtése, még kevésbé megoldása, pedig a népiesség tudatos vagy lapangó jelenléte (nemcsak a versben, a prózában is) s a népköltészet irodalmi felfedése elválaszthatatlan a magyar és a kelet-európai irodalmaknak a felvilágosodás korában meggyorsuló fejlődésétől. Újabb irodalomtörténetírásunk egyik legnagyobb adóssága épp az, hogy még nem nyúlt módszeresen hozzá ehhez a kérdéshez, hogy nem korrigálta és nem vitte tovább Horváth János kitűnő monográfiájának eredményeit. Így hát továbbra is a problémák egész sorozata vár megoldást, köztük a patriarchális és demokratikus népiesség kérdése, a népiesség és provincializmus, a népiesség és a nemzeti mozgalmak, s mellettük nem utolsó sorban a népiesség és a felvilágosodás összefüggése. Horváth János kitűnő elemzései ellenére sem látjuk világosan még a népiesnek nevezhető formakincs és a „műköltészet” szövevényes összefüggéseit. Többek között ezért is némi fenntartással kell fogadnunk azt a talán kissé tömören meg-

fogalmazott megállapítást, hogy „a formai népiesség jelentkezése mindvégig a provincializmus veszedelmével jár”.

Az esztétikai szempontok kidomborítása sajátos módon még azokban a részekben is hiányzik, ahol a kor irodalmának egyéb tendenciáiról, a szentimentalizmusról és a rokokóról beszél. E fogalmak szabatosabb tisztázását már csak azért is szívesen vettük volna, mert használatuk körül mai irodalomtörténetírásunkban is némi zűrzavart találunk, ami egyébként nem meglepő, hiszen az említett elnevezések sokszor bonyolult, egymást keresztező jelenségeket próbálnak összefogni. Egyáltalán sokat kell még tennünk a kor esztétikai nézeteinek és gyakorlatának megvizsgálására. Kár, hogy könyvünk ezekre a kérdésekre csak néhány kiragadott idézet erejéig tér ki. A kor művészi tendenciáiról szólva, legigényesebbnek, legelmélyedőbbnek talán a szentimentalizmus elemzése indul, de az ilyen megállapítások, pl. hogy „a felvilágosodás kritikai szellemének azzal a sajátos önmaga ellen való furdalásával van itt (Kármán kapcsán mondja ezt) már dolgunk, amely Rousseau-ra is jellemző, aki egyszerre legnagyobb alakja a szentimentalizmusnak, de egyszersmind a felvilágosodásnak is az a képviselője, aki sokban a legforradalmibb következtetésekig jutott el...” (84. l.) csak arra jók, hogy összemossák a nyugati és a magyar szentimentalizmus könnyeit. Pedig a szentimentalizmus sem mindenütt egyforma! A XVIII. század első harmadában kezdődő angol, majd francia szentimentalizmus lényege nem utolsósorban a polgárság idealizált erőnyeinek, bensőségesnek rajzolt érzelmeinek szembehelyezkedése a hanyatló feudalizmus cinizmusával, később pedig, Rousseau-nál, Goethenél a polgári fejlődésben ekkor már egyre jobban szembetűnő durva anyagiassággal szemben megjelenő lázadás is; — mindez azonban a felvilágosult írók racionalizmusával sincs kibékíthetetlen ellentétben! Épp ezért hiba, hogy az egész fejezetben kelletlenül nagyobb hangsúlyt kapott az „érzelem” és „okosság” merev szembeállítás, melynek igazi gyökereire már Lukács György rámutatott a Goethe és kora c. kötetének bevezetésében, ahol többek között a következőket mondja: „A hivatalos német (és magyar) történelemhamisítás egyrészt azzal operál, hogy az itt (a XVIII. század végének német irodalmáról van szó) fellépő történelmi szellemi világfelfogást szembeállítja a felvilágosodás állítógó antihisztorizmusával, másrészt az ész és az érzés merev ellentétből kiindulva eljut az akkori német irodalom állítólagos irracionálisúsághoz.” (l. m. 14. l.) Kétségtelen, hogy a szentimentalizmus közkeletű fogalma sok, egymásnak ellentmondó tendenciát bonyolít össze, s hogy még egyelőre a marxista — leninista irodalomtörténetírásban sem alakult ki ennek az elnevezésnek szabatos használata. Van regresszív jellegű szentimentális magatartás is. Nagyobb világosságot ebben az esetben is csak a konkrét történeti elemzés adhat, majd csak ennek alapján látszik lehetőség annak megmutatására, hogy a mi szentimentális irodalmunk lényegesen különbözik nyugati rokonaitól, annak ellenére, hogy ez utóbbi, különösen a német hatott is rá.

A magyarországi szentimentalizmus egyik legjellemzőbb vonása talán az, hogy könyveinek feltörése valamiképp mindig kapcsolatban van a felvilágosodással, gyakran mintegy hangulati kísérője neki, s ha társadalmi gyökereit keressük, mögötte leginkább a feudális társadalommal való elégedetlenség megnyilvánulásáról, a személyiség elnyomásának és megnyomorításának arról a visszatükröződéséről van szó, amibe gyakran közvetlenül is belejátszik a haladó törekvések elbukása felett érzett keserűség. Hogy csak egy néhány kínálózó példát említsünk, Bessenyei legszebb szentimentális sorait bihari remetéskedése közben írja, Anyosé a szerzetesi pálya és a felvilágosodással is érintkező világias vágyainak konfliktusából, Daykée az 1790-es évek fellángolását követő depresszióból született meg, Batsányinál és Csokonainál pedig az elbukott forradalmi törekvések nem is titkolt elsíratása van mögötte, mindig mélyen átitatva magánéletüknek a kor „magyar nyomorúságától” sem elválasztható konfliktusaival. Ne siessük el tehát a felvilágosodásból való kiábrándulás, a kompromisszumok vagy épp a magánéletbe való szándékos visszavonulás emlegetését ott is, ahol talán másról van szó! Úgy érezzük, hogy az egyik-másik felvilágosult írónk szentimentalizmusának (pl. Csokonai, Batsányi) a szokottnál erősebb romantika kicsengése van, sok figyelemre méltót mondott erről Sötér István is, épp a magyar romantika kérdéseiről lezajlott viták megindító előadásában. További kutatásokra vár a szentimentalizmus stílusjegyeinek, ábrázolási módjának, szerkezeti elveinek a korabeli realizmus összefüggésében való megmutatása is, hiszen a hazai szentimentális irodalomnak Anyos négyes rimeitől Batsányi alkaiosi strófájáig, vagy Bessenyei bánatosan tovahömpölygő mondataitól Kármán numerikus prózájáig számtalan változata van! De bárhonnan is közelítsük meg a kérdést, ne feledjük el, hogy a polgári irodalomtörténet a szentimentalizmus fogalmát túlságosan kiszélesítette a felvilágosodás rovására. Waldapfel egyik-másik tévedése is abból ered, hogy erről megfeledkezett.

Igaza van azonban akkor, amikor leszámol a rokokónak a magyar fejlődés számára valóban keveset mondó álkategóriájával, s legfeljebb csak „rokoko maradványokat” lát a felvilágosodás korának magyar irodalmában. Ezzel feltétlenül egyetértünk, mert ha egyáltalán érdemes magyar rokokóról beszélni, csak valahol Amadé és Faludi táján kereshetjük. Ebből a rokokóból azután valóban maradt is valami a felvilágosodás korára, többek közt Anyosnál,

az énekköltészetben vagy épp a fiatal Csokonai lírájában. Találkozunk e korban a külföldi rokokó egyik-másik tartalmi vagy formai jegyének átvételével is, de talán még annyival sem, amennyit a kérdés vizsgálata közben bölcs óvatossággal eljáró Waldapfel József is megenged.

Magát a kérdést talán mégsem árt közelebről megvizsgálnunk, mert egyik-másik irodalomtörténészünknel hajlandóság látszik a fogalom felújítására, s mert a kérdés tüzetes megvizsgálása talán Csokonai helyes értékeléséhez is közelebb vihet bennünket egy kurta lépéssel.

Az természetesen messzire vezetne, ha a rokokó bonyolult kérdéskomplexusát akárcsak röviden is fel akarnánk vázolni, de néhány szempont felvetése mégis ide kívánczok. Van olyan felfogás, mely elsősorban a bomló feudalizmus uralkodó osztályának művészetét látja benne, s lényegét a formális elemek játékos túlhajtásában fedezi fel. E felfogás szerint a rokokó lényegében véve elfajzott, túlhajtott barokk, mely különösen az udvari világ parazita arisztokráciájának feslett életét s a társadalom igazi valóságától távolesó világát tükrözi vissza. A képzőművészetben ennek a rokokónak például Boucher festészete, az ún. „Régence” és „Louis XV.” építőművészet és iparművészet cikornyás stílusa, a német kisfejedelemségek luxusa felel meg.

A rokokót azonban, különösen a német kutatók, mint láttuk, szélesebben értelmezik, közelebb viszik a felvilágosodáshoz, sőt nem egyszer azonosítják véle, pedig aligha lehet kétséges, hogy a „rokokó” Voltaire, Diderot, Goethe vagy akár a „rokokó” Csokonai azokhoz a szellemtörténeti hamisításokhoz tartoznak, melyeknek céljuk a felvilágosodás radikális tartalmának elmosása volt. A fogalomnak a felvilágosodás kárára történő kiszélesítése, vagy a felvilágosodás egyes vonásainak, mint a kor irracionális — rokokó jelenségeinek leszakítása a prózainak, filiszter jellegűnek tekintett felvilágosodásról, annál inkább könnyebb volt, mert a hanyatló arisztokrácia szabados erkölcsi világát egy felszínesen szintetizáló szemlélet könnyen össze is téveszthette azzal a folyamattal, mely a forradalom felé haladó burzsoázia ideológiájában az élet szépségeinek felfedezése jegyében lezajlott.

Ebben az összefüggésben mindenesetre meggondolandó az, amit Volgin szovjet történét-író mond a burzsoá irodalomtörténet által gyakran „rokokó”-nak kicsinyített Voltaire-ról: „Közjóra irányuló erkölcsének jellemző vonása az érzéki ember, az emberi test igényeinek, örömeinek rehabilitása. Műveinek egyes lapjai — különösen a korábbi művekben — valóságos himnuszai a test gyönyöreinek. Ez a hedonizmus Voltaire-nál mindenekelőtt a középkori egyházi erkölcs elleni tiltakozás egyik formája. Ugyanakkor azonban szükséges lépés afelé, hogy a burzsoá erkölcsi tudat megszabaduljon az erkölcsi puritánizmustól, amely a fejlődés előző szakaszán jellemző volt rá és amely szükséges eleme volt a burzsoá ideológiának abban a korszakban, amikor az még kemény harcban tört utat magának az elenséges feudális környezetben. A puritánizmustól való eltérés, amely a Voltaire és a XVIII. századi materialisták (Helvétius, Holbach és mások) erkölcsi propagandájában fejeződött ki, azt jelezte, hogy a burzsoázia társadalmi harcának új szakaszába lépett át, azt a tény tükrözte, hogy meghódította a társadalmi és gazdasági kulcspozíciókat. A burzsoáziának a felszabadulásáért folytatott harca új szakaszán új, optimista, életörömmel teli erkölcsre volt szüksége.” (Irodalomtudományi Ért. 1953.)

Amikor tehát a felvilágosodás korának nagy íróinál és művészeinél, egy Diderot-nál, egy Goethenél, egy Csokonainál rokokóról beszélnek, ködösen bár, de annak a megsejtéséről van szó, hogy náluk már az előbb jellemzett új erkölcsfilozófia keresi művészi megfogalmazását, az a friss optimizmussal teli életszemlélet, amelyről Georg Büchner a következő, kiélezettségében is szemléletes szavakat adja Camille Desmoulins szájába, a „Danton” első jelenetében: „Epikurosznak és a szépfenekül Vénusznak kell a köztársaság ajtónállóivá lenniök . . .” (Idézi: Lukács György, Német realisták. 67. l.)

A kérdést azért nem könnyű szabatosan megvilágítani, mert a német irodalomtörténet a rokokó fogalmát a végtelenségig összekuszálta és ma már gyakran épp az ellenkezőjét érti rajta, mint amit a szó eredetileg jelentett; — nem csillogó-villogó, cikornyás díszeket, hanem épp a bomló barokk formák egyszerűsödését, azt a jelenséget is, amit Szabolcsi Bence a Mikesről szóló mintaszerű stílustörténeti tanulmányában (Magyarágstudomány 1942. 227. l.) a következőképp fogalmazott meg: „Mai fülnek a Mikes prózája zeneibb, kétségtelenül azért, mert aprólékosabb és szimmetrikusabb, rövid, ritmikus sorokban egybecsengő. A zene-történész jól ismeri ezt a tüneményt; ez az a történelmi fordulat, mely a barokk dallamvilágból rokokódallamosságot formált, az az ízlésváltozás, mely 1730—40 táján elavultnak tüntette fel Bach és kortársai hosszan kígyózó, végtelen fonalakban szövődő dallamvonalait és az apróbb, zártabb, szimmetrikusan tagolt rokokó melódiát állította helyükbe; az a fordulat, melytől mai európai zeneérzékünk datálható. A nyugati prózában ez az az időszak, mely a latinos, rétori körmondásokat, Bellarmin, Bossuet, Bourdaloue nagy gondolatritmusait rövidebb hullámú, aprólékosabb lüktetéssel helyettesíti, mely a felvilágosodottság korának józan és világos írás- és beszédeálját állítja fel, főleg Lesage, Fontenelle, Hamilton és Montesquieu művei óta. A magyar fejlődés itt is öntudatosan és öntudatlanul együttjárt az euró-

paival; de nem kellett tisztán nyugati ösztönzésekre támaszkodnia." Magának a jelenségnek ez a leírása önmagában szabatos képet ad egy vitathatatlanul meglevő stflustörténeti jelenségről, de épp a felvilágosult írókra való hivatkozás világosan figyelmeztet bennünket arra, hogy ez az egyszerűsödés talán nem is az az itt egyébként a hagyományos megfogalmazástól eltérő értelemben használt „rokokó”, hanem a feltörő polgárságra jellemző realista irodalmi és művészeti törekvésekkel függ össze.

De miért is kellene Csokonai, Szentjóni Szabó, vagy Verseggy Ferenc kedves, egyszerű dalait a hanyatló arisztokrácia dekadens művészete halovány magyar utánzásának tekinteni? Szépségimádatuk, kamaszosan egészséges erotikájuk nem az ő világukban gyökerezik, hanem a felvilágosodás optimizmusában, a test jogaiért folytatott szabadságharcnak a korabeli materialista filozófiától sem teljesen elválasztható vállalásában.

E költők formai játékoságának jelentőségét is gyakran eltúlozzák, inkább egy csinosításra váró nyelv lehetőségeinek próbálgatásáról a költői nyelv és verselés új útjainak tudatos kereséséről van náluk szó, mint a hanyatló feudalizmus művészetére jellemző tartalmatlan formalizmusról, s ezen az sem változtat, hogy esetenként talán valami, egyébként nagyon is távoli közük lehet a nyugati arisztokrácia rokokójához, a „poésie légère” költészetéhez, hiszen a polgári felvilágosodás nagy írói is átvették ebből a mosolygó világból mindazt, ami új erkölcs-filozófiájuk kialakításához felhasználható volt: „C'est un fort plaisant siècle que celui-ci, et délicieux à considérer un peu philosophiquement.” (Crébillon Fils. *La Nuit et le moment.*) Csokonainak és társainak állítólagos „rokokóját”, illetve azt az irodalmi jelenséget, amit a múltban e szóval jelöltek, tehát bízvást szinte teljes egészében felvilágosult irodalmunk szerves részének tekinthetjük, ami sok más közt Csokonai szerelmi lírájának nagyobb megbecsülésére kötelez, mint amilyennel a felszabadulás után kialakulni kezdő Csokonai portrék jórésztben találkoztunk.

Az előttünk álló könyv íróportréiról azonban inkább majd akkor látszik célszerűnek szólni, amikor ezeket a korról festett egyéb íróportrékkal is összehasonlíthatjuk. Annyit mégis hadd előlegezzünk róluk, hogy a könyv elvi megállapításaihoz hasonlóan valamennyi jelentős indítékot adott az egyre nagyobb területet felölelő részletkutatásnak, s szerzőjük szavai ott csengenek tankönyveink, népszerű munkáink számos lapján. Érdemnek pusztán ez sem lenne kevés!

(Folytatjuk)

DÉNES SZILÁRD

ARANY JÁNOSNAK A VÁNYAI JUHBEHAJTÁS CÍMŰ IFJÚKORI VERSES KRÓNIKÁJÁRÓL

Nem mindennapi eseményt jelentett irodalomtudományunk csendes folyásában, hogy folyóiratunk 1954. évi első számában Pap Károly közzétette Arany Jánosnak 75 szakaszra terjedő, eddig újszólólván csak hírből ismert ifjúkori krónikás versét, A Ványai Juhbehajtást. A közlés bevezetőjében Pap Károly nagyjából elmondja, mit tudtunk ez ideig a Juhbehajtásról. Legelőször Ercsey Sándor tett róla említést „Arany János életéből” c. könyvében, Lovassy István kisújszállási földbirtokos szóbeli tájékoztatása alapján.¹ Ezután azonban a költemény néhány évtizedig szinte szóba sem került. A századforduló idején ifj. Erdélyi László tanárjelölt atyjának, Erdélyi László volt karcagi főjegyzőnek írásai közt rábukkant egy másolati példányára. Ezen a réven jutott Szeremley Barna, a kisújszállási ref. főgimn. tanára a vers szövegé-

¹ Lovassy Istvánról bővebb tájékoztatás is adhatunk. Tudjuk róla, hogy testvéröccse volt Lovassy Lászlónak, az 1832/36-iki országyűlési ifjúság tragikus sorsra jutott vezérének. Egy kisújszállási hitéleti kisebb havi folyóiratnak (Szeretet) címen jelent meg a század első négy évtizedében) 1935. évi 10. számában találunk egy cikket a Lovassyak történetéről. Itt olvassuk, hogy Lovassy István a szabadságharcban hadnagy, főhadnagy s végül százados volt. A déli hadsereg tisztjeként annyira kitudtette magát, hogy Vécsey tábornok, Kossuth Lajoshoz intézett jelentésében, névszerint különösen megdicsérte. Ez a kiváló férfiú mérnöki pályára készült. A szabadságharc, valamint családi helyzete pályáját derékba törte, s földbirtoka kezelésével, valamint köztérben való szerepléssel telt el munkás élete. Meleg érdeklődéssel kísérte a kisújszállási gimnázium munkáját is. 1873-ban 1000 forintot alapítványt tett elhalt fiának emlékére. Az alapítvány jövedelméből az 1897/98. tanévben az értesítő tanúsága szerint Mörizc Zsigmond, VII. osztályú tanuló korában 40 forint ösztöndíjban részesült. Lovassy István egyénisége mindenképpen amellet szól, hogy a Ványai Juhbehajtás kérdésében tett tanúságának kellő fontosságot kell tulajdonítani.